

Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben

I. Gyulafehérvár (1648–1656)

Míg a 16. századi erdélyi cirill betűs nyomdászatról — nem utolsó sorban a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetével kapcsolatos kutatásoknak és Demény Lajos az erdélyi cirill betűs könyvnyomtatással foglalkozó dolgozatainak¹ köszönhetően — világos kép áll előttünk, ugyanez nem mondható el a 17. századdal kapcsolatban. A 17. századi Erdély cirill betűs román kiadványait Veress Endre már századunk elején számbavette,² de ezeknek a különböző helyeken működő nyomdáknak összefüggéseit még nem kutatták fel. Az előző (Dobre mesterről szóló) és a mostani dolgozat erre vállalkozik.³

A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt. Az átmenetileg Erdélyben dolgozó Dobre mester működésének 1640 és 1642 között van nyoma: mindössze két nyomtatványról tudunk.⁴

Ezt követően hat évig nem jelent meg román nyelvű nyomtatvány az Erdélyi fejedelemség területén, de régóta ismeretes volt, hogy az 1648-ban elkészült román nyelvű *Noul Testament* (Újtestamentum) nyomdai előkészítői munkái legalábbis 1646-tól kezdve folytak.⁵

A *Noul Testament* nyomtatását 1648. januárjában fejezték be. A könyv címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv „őnagysága gyulafehérvári nyomdájában készült 1648-ban.” A nyomdász nevét sem a címlap, sem az előszó nem említi. Simion Ștefan erdélyi

¹ DEMÉNY, Lajos: *Où en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine?* = *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1970. 241–267. — Uő: *Le livre et l'imprimerie roumaine au XVIe siècle* = *Revue Roumaine d'Histoire* 1970. 625–639. stb.

² VERESS Endre: *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*. Kolozsvár, 1910. 119.

³ V. ECSEDY Judit: *Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642*. = *MKsz* 109. 1993. 146–166.

⁴ BIANU, Ionan – HODOȘ, Nerva – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românescă veche. Tom. 1–4*. București, 1903–1944. (Továbbiakban BRV) I 38 és I 40.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban RMK) II 648 – BRV I 54. Ekkor már a cirill betűk öntése folyt, Rákóczi Györgynek Debreczeni Tamáshoz intézett levele szerint (1646. máj. 20.). Vő.: JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 208.

lyi román metropolita⁶ (1643 – 1656) első előszava, amely a fejedelemnek szól, elmondja, hogy Rákóczi György külföldi kézműveseket hozatott, hogy nyomdát állítson az erdélyi románság számára, és kincstárából fizette őket.⁷ Gabriel Ștrempel helytállóan jegyezte meg, hogy ezek a „külföldi mesterek” oroszok lehettek. Nem valószínű, hogy az előszó írója havasalföldi román mesterekre gondolt volna, hiszen azokat nem nevezte volna külföldinek.⁸ A Havasalföldön dolgozó nyomdászok eredetét ismerve hozzátehetjük, hogy azoknak többsége orosz, ukrán, vagy szerb, macedón volt, hiszen ilyen származású nyomdászok érkeztek Kijevből a havasalföldi fejedelem hívására, először Cîmpulungba majd Govorára.⁹

Korábban nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy ki lehetett a gyulafehérvári román *Noul Testament* nyomdása. A korábbi bibliográfusok Simion Ștefan nevét említették csak a nyomdával kapcsolatban, holott ő csak a nyomdai munkák felügyelője volt, hivatalánál fogva, mint gyulafehérvári metropolita.¹⁰

Pedig már Vasile Popp múlt században kiadott, a román nyomdászat kezdetéről szóló munkájában közreadta azokat az adatokat, amelyek alapján fény derül a román *Újtestamentum* nyomdászának személyére.¹¹ Popp idézte a brassy-bolgárszegi ortodox Szt. Miklós egyház egyik krónikájának bejegyzését, amely szerint a krónika írója kísérte el a Ștefan nevű Havasalföldről jött tipográfust Gyulafehérvárra 1644-ben, és útközben megszálltak Radu protopópánál Sinka (Sinça) helységben (Fogarasz vidékén). A legutóbbi időben Binder Pál foglalkozott részletesen ennek a kézirat-bejegyzésnek az értelmezésével.¹² Ez az adat több szempontból is érdekes. Egyrészt azt bizonyítja, hogy a *Noul Testament* nyomtatásának előkészületei már négy évvel megjelenése előtt megkezdődtek, és már abban az évben, amikor Silvestru szerzetes a rábízott fordítási munkával elkészült (1644 augusztusában Rákóczi Györgytől ezért 50 forintot kapott), elhívták a Havasalföldről Gyulafehérvárra a cirill betűs *Noul*

⁶ Míg a korabeli magyar források mindig püspököknek nevezték és címezték a gyulafehérvári román püspököt, e főpapok magukat következetesen metropolitának címeztették és nevüket ilyen formában (vagy archiepiscopus-ként) írták alá, élve a gyulafehérvári püspökség 16. századra visszanyúló érseki rangjával. Éppen ezért, a címzés e kettősségét elkerülendő, most és a továbbiakban a gyulafehérvári román püspököt metropolitának nevezzük.

⁷ BRV I 54.

⁸ ȘTREMPEL, Gabriel: *Sprîjinul acordat de Rusia țiparului romînesc în secolul al XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie. I. 1955. 40.

⁹ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra țipăriturilor Bălgrădene de la sfîrșitul sec. al 17-lea Alba Iulia țipăriturilor* = Cercetări de lingvistica 1981. 187–197.

¹⁰ JUHÁSZ: *l. m.* 208. – BRV I 54.

¹¹ POPP, Vasilie: *Disertație despre tipografiile românești*. Sibiu, 1838. 23.

¹² Megadja a kézirat pontos címét és lelőhelyét: Biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brasovului, nr. VI. n. vechi 66. manuscr.: Parimii, fol. 21. Vö.: BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor tipografice dintre Tara Românească și Transilvania – Ștefan, tipograful Noului testament din Alba Iulia (1644–1648)* = Limba Româna 23. 1974. 245–248.

Testament leendő nyomdászát, akire mint szakemberre már a betűöntés során szükség volt. Ugyanakkor, amíg a cirill betűk öntése folyt, Silvestru halálát követően, Simion Ştefan metropolita szinte teljesen átdolgozta a Silvestru-féle *Újtestamentum*-fordítást.

Amellett, hogy a nyomdai munkák kezdési időpontját elárulja, a krónika-részlet másik érdekessége, hogy megnevezi Ştefan tipográfust. Ez a nyomdász nem ismeretlen, csak erdélyi működése merült feledésbe, tekintve, hogy nevét egyetlen erdélyi nyomtatványán sem jelezte. A szóbanforgó Ştefan — akiről tehát a *Noul Testament* előszava azt állítja, hogy „idegen mester” — minden bizonnyal azonos a néha Szerb Ştefánnak, néha Ohridi Ştefánnak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdásszal. Sőt, valószínű, hogy azzal az „ifjú Ştefan”-nal is azonos, akit a címpulungi 1635. évi *Molitvenik* epilógusa „Brzohdec”-nek, „gyorseszű”-nek nevez. E három Ştefan nyomdászt már bibliográfiájában Dan Simonescu is egy és ugyanannak a személynek tartotta.¹³ Az 1644-től Gyulafehérvárott dolgozó Ştefan nyomdásszal való azonosságát támasztja alá, hogy 1643 után Havasalföldön nincs nyoma e három néven is ismert Ştefan szerzetes-nyomdász tevékenységének. 1643-ban Címpulungban még ő nyomtatta az *Anthologiont*¹⁴, Gyulafehérvárra tehát a címpulungi nyomdából érkezett.

A govorai és címpulungi Ştefan szerzetes személyazonosságát Ana Andreescu sem vonta kétségbe.¹⁵ Eugen Pavel megjegyezte, hogy ez a Ştefan szerzetes az első, aki magát „tipográfus”-nak nevezte¹⁶ az 1638–1641-évi *Psaltirea slavonească*-ban.

Florian Dudaş kutatásai nyomán ismertté vált egy másik nyomdász neve is, aki Ştefan szerzetessel egy időben, Simion Ştefan metropolita idején Gyulafehérvárott dolgozott. A *Noul Testament* egyik példányában bejegyzés olvasható: „én, Szibiel-ből való Rusu... együtt dolgoztam nyomdászként ama Simion Ştefannal, Isten segítségével törekedtem nyomtatni.” E nyomdász neve havasalföldi nyomdákból nem ismert. Valószínűleg Ohridi Ştefan nyomdász egyik munkatársáról van szó.¹⁷

¹³ E Ştefan nevű nyomdász neve havasalföldi könyvek impresszumában 1638 és 1643 között szerepel. Ohridi Ştefanként írja nevét az 1638–1641 között Govorán megjelent ógyházi szláv nyelvű *Psaltirea slavoneasca* c. műben (BRV I 37); a *Pravilában* így: „ieromonah Sztefan Ohridszkij” (BRV I 39), míg Szerb Ştefan néven említi magát a Címpulungban 1643-ban megjelent, ugyancsak ógyházi szláv nyelvű *Anthologionban*: „Ştefan ieromonach tipograf Sirb” (BRV I 44. 136). Minden bizonnyal ez utóbbi lehetett legutóbbi havasalföldi nyomtatványa: ezt 1642 decembere és 1643 októbere között nyomtatta, Kunotovic, Lvovból érkezett nyomdásszal együtt. — L. még BRV IV 35. tétel leírásánál „Brzohdec”-ként, 183, 185.

¹⁴ Címpulung 1643 (BRV I 44)

¹⁵ ANDREESCU, Ana: *Elemente de ornamentică în tipariturile lui Matei Basarab* = Valori bibliofile din patrimoniul cultural. I. Bucureşti, 1980. 409–410. vö. BRV I 37.

¹⁶ PAVEL, Eugen: *Meşteri tipografi Bălgrădeni între 1576–1702* = Apulum 17. 1979. 299–309.

¹⁷ DUDAŞ, Florian: *Cartea romaneasca in Bihor*. Oradea, 1977. 72–73.

Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv) kinyomtatása is Ștefán szerzetes nevéhez fűződik.¹⁸ Alighogy a *Noul Testament* nyomtatását befejezték (1648 januárjában), még ugyanabban az évben hozzáfogtak a *Psaltirea* nyomtatásához, amelynek munkálatai 1651 decemberéig tartottak.

A *Noul Testament*-hez hasonlóan a *Psaltirea*nak is legfőbb érdeme, hogy hozzájárult a román irodalmi nyelv kialakításához és egységesítéséhez. Ezt a szerepet Simion Ștefan metropolita mindkét műben tudatosan vállalta, amint erről a *Noul Testament* előszavában megfogalmazott gondolatai tanúskodnak. (A *Noul Testament*nek kinyomtatásának 340. évfordulója alkalmából megjelent szöveg- és egyben reprint kiadása.)¹⁹ Silvestru szerzetes fordítói tevékenysége hamar feledésbe merült, mert már a század utolsó harmadában, tehát a *Noul Testament* kinyomtatása után harminc évvel a közvélemény úgy tudta, hogy azt Csulai György Simion Ștefannal fordíttatta le.²⁰

A fejedelmi nyomda román nyelvű nyomtatványai közül eddig annak két — nyelvi szempontból is — legjelentősebb teljesítményével foglalkoztunk. Ezen kívül azonban a műhely három másik, kisebb terjedelmű román nyelvű nyomtatványt is kibocsájtott. Egyiket, a latin betűs román *katekizmust* 1648-ban, amely érdekes — bár nem első — kísérlet e téren.²¹ A másik az 1656-ban kiadott *Skutuli katekizmului* (Katekizmus pajzsa)²² című könyv, amelynek különös értékét számunkra az adja, hogy ez őrizte meg az utókor számára az elveszett, 1642. évi priszakai kálvinista katekizmus szövegét.²³

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda ötödik román nyelvű kiadványa körül sok vita és félreértés volt a legutóbbi időkig. Az ellentmondó vélemények alapja az, hogy George Șincai krónikájában azt írta, hogy a román papok számára 1653-ban kinyomtatott egy diplomát: ezzel szemben Timotei Cipariu azt állította, hogy ennek nyomtatási éve nem lehetett 1653, minthogy az ő példánya Barcsai Ákos fejedelem 1659. évi diplomáját is tartalmazta — bár, mint megjegyezte, ennek kiadási éve kissé kétséges.²⁴ Cipariu példánya azonban 1849-ben

¹⁸ RMK II 752 — BRV I 60.

¹⁹ *Noul Testament*. Alba Iula, 1988. Editura Episcopiei Ortodoxe Române.

²⁰ Monumenta Comit. Reg. Transilv. XVII (1679–1682). Bp. 1894. 298.

²¹ RMK I 803 (1648) — BRV I 53 — L. erről az 1648. évi katekizmusról TAMÁS Lajos: *Fogarasi István kátéja*. Kolozsvár, 1942. 16. századi előzménye a latin betűs nyomtatás terén: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Bp. 1971. 313.

²² SZTRIPSKY HIADOR: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. (Továbbiakban: SZTRIPSKY) II 2568/116 — BRV I 64.

²³ SZTRIPSKY II 2536/84 — BRV I 38.

²⁴ CIPARIU, Timotei: *Crestomatia seau analecte literarie*. Blasiu, 1858. XXI–XXII: „Diploma, Belgrad, 4”.

megsemmisült, így ma már nem bizonyosodhatunk meg arról, hogy valójában mit is tartalmazott.

Újabbán Aurel Răduțiu tisztázta azokat a kérdéseket, amelyek ezzel a román törvénykiadással kapcsolatban felmerültek. Răduțiu a fennmaradt különböző későbbi, kézírásos szövegváltozatokat egymással összevetve arra a következtetésre jutott,²⁵ hogy valóban megjelent nyomtatásban Gyulafehérvárott a román nyelvű, cirill betűs *Diploma* a román papok kiváltságainak rögzítésére, amely magában foglalta a korábbi erdélyi fejedelmek által kiadott rendeleteket és azok megerősítését, egészen 1653. január 28-ával bezárólag. További bizonyítéknak látszik az 1653. évi megjelenés mellett, hogy ebben az évben általános erdélyi törvénygyűjteményt²⁶ is adtak ki, és ebbe a tervbe jól beleillett a román papok kiváltságait rögzítő rendeletek gyűjteményes kiadása is.²⁷

Ohridi Ștefan szerzetes — nyomtatványai után ítélve — kiváló mester lehetett. Erre elsősorban a *Noul Testament* és a *Psaltirea* a bizonyíték, ahol a gondos szövegbeosztás mellett a díszítésre is lehetőség nyílt. Érdekes, hogy bár személye kapcsolatot biztosított a havasalföldi nyomdákkal, sem a betűkészlet, sem a könyvdíszítés terén nem lelhető fel azonosság ez utóbbiak és a gyulafehérvári műhely között. Ugyanakkor ismeretes, hogy mindkét havasalföldi nyomdafelszerelést (ti. a govorait és a cîmpulungit) Matei Basarab Kijevből hozatta, és Kijev lehetett a fejedelmi nyomda matrica-beszerzésének is legvalószínűbb forrása. (Mint hogy Gyulafehérvárott folyt a betűk öntése, tehát, legalábbis átmenetileg, szükségszerűen volt helyben matricájuk.)

Reprodukciók és leírások formájában rendelkezésünkre áll az az Ana Andreescu által összeállított díszanyag,²⁸ amelyet e két, Matei Basarab által alapított havasalföldi nyomdában használtak. Ennek alapján megállapítható, hogy az iniciálék, záródíszek, díszlécsek egyike sem azonosítható a gyulafehérváriakkal, bár ezek esetében is feltételezhető a közös (kijevi) forrás. A havasalföldi díszek kijevi eredetét már Gabriel Ștrempel meggyőzően kimutatta.²⁹

A havasalföldi nyomdák és a gyulafehérvári betűk között teljes megfelelést nem találni. A legtöbb hasonlóságot még a cîmpulungi típusokkal lehet felfedezni, de azonosságról ebben az esetben sem beszélhetünk. Érdeemes megemlí-

²⁵ RĂDUȚIU, Aurel: *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653* = Revista de istorie 1975. 889–912.

²⁶ RMK I 878.

²⁷ Ezzel szemben kétséges, hogy a későbbiekben is jelent-e meg ilyen diploma Erdélyben román nyelven? Bizonyosnak látszik ugyan, hogy Barcsai Ákos fejedelemsége idején 1659-ben adott ki diplomát ill. dekrétumokat a román papok részére — erre enged következtetni Cipariu fenti adata is — mindazonáltal meglehet, hogy itt vagy kézíratról, vagy latin betűs diplomáról van szó, amelyet esetleg Cipariu 1653-as példányához kötöttek hozzá.

²⁸ ANDREESCU, Ana: *i. m.* 409–420.

²⁹ ȘTREMPEL, Gabriel: *i. m.* 15–42.

teni, hogy a gyulafehérvári fejedelmi műhelynek is öt cirill típusa volt, akárcsak a címpulunginak, amely öt típust kapott Kijevből.³⁰

II. Nyomda nélkül (1659 – 1682)

Mára bebizonyosodott, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda nagy része átvészelte az 1658. évi tatár pusztítást, mert előzőleg sikerült elmenekíteni. Bár a korábbi nyomtatványok azt mutatták, hogy a fejedelmi nyomdában együtt tartották a latin és cirill betűs felszerelést, mégis úgy látszik, hogy később a cirill készlet más sorsra jutott, mint a nyomda többi része. Míg a felszerelés nagy része ugyanis 1663-tól Szebenben újra viszontlátható néhány nyomtatványon, és feltűnt a régi fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton is,³¹ addig a cirill betűs készletről, vagy ahogy állandóan említik, „az oláh nyomdáról” csak feljegyzések és okiratok születtek, határozatokat hoztak, majd 1680-ban Sava Brancovici metropolitánál meg is találták — de nyomtatni többé nem nyomtattak vele.

Kérdés, hogy az egész felszereléssel együtt menekítették-e a cirill betűket is, vagyis hogy Szebenben vált-e ketté a két készlet (esetleg csak a fejedelmi nyomdász halála után), vagy pedig a cirill felszerelés elmenekítését az erdélyi román metropolita végezte, és minthogy a román egyház amúgy is jogot formált a nyomdára, tehát Sava Brancovici magánál tartotta.

Éppen a kritikus 1658–1660-as években, amikor Barcsai Ákos idejében párhuzamosan két fejedelme volt az országnak, két román metropolitája is volt: az egyik az említett, II. Rákóczi György által 1656-ban kinevezett Sava Brancovici, a másik a valamikor 1659 és 1660 májusa között hivatalban lévő Gheorghe Putilava (III. Ghenadie néven). Ez utóbbit Barcsai Ákos szebeni tartózkodása idején nevezte ki, mialatt Rákóczi ostromolta a várost. Sava Brancovici ugyanis, amikor döntésre került a sor, Rákóczi György mellé állt, jöllehet kezdetben jó volt a viszony közte és Barcsai között, hiszen Barcsai meg is erősítette Sava Brancovicit ebben a tisztségében.³²

Újból vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy valóban megjelent-e nyomtatásban a Barcsai fejedelemsége idején kiadott diploma a román papok szá-

³⁰ DELETANT, Denis: *Rumanian presses and printing in the 17th century* = Slavonic & East European Review. Vol. 61 (1983). 485.

³¹ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez* = MKsz 1991. 54–61.

³² LUPAS János: *Barcsai Ákos és Brankovics Száva (1658–1661)*. Bp. 1918. 11–12.

mára?³³ Barcsai Ákos rövid fejedelemsége idején ugyanis tudomásunk szerint nem működött a cirill betűs szövegek nyomtatására egyedül alkalmas fejedelmi nyomda, hanem azt ismeretlen helyen (legvalószínűbb, hogy Szebenben) tartották elraktározva.

1660. február 15-én Szebenben Barcsai Ákos III. Ghenadie számára adott ki megerősítő dekrétumot. Ebben azzal vádolta Sava Brancovicit, hogy nem teljesítette hivatalával járó kötelességeit.³⁴ Ezt követően Apafi Mihály fejedelem 1662. április 23-án újból megerősítette Brancovicit a gyulafehérvári metropolita székében, azzal az indokkal, hogy e tisztség nincs betöltve. Nincs többé említés a Szebenben kinevezett III. Ghenadiéről. A román papok is egyhangúlag Brancovicit támogatták, aki, úgy látszik, egyébként is folyamatosan gyakorolta jogkörét, és ez a megerősítés csak formális volt. Az új fejedelem ugyanakkor figyelmeztette őt Csulai György erdélyi református püspök kondícióinak szem előtt tartására.³⁵ Apafi később sem mulasztotta el figyelmeztetni Sava Brancovicit, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát. Ez azonban egyre késett. Nem tudni, hogy a hozzáértő ember hiányzott-e, vagy a román metropolita szándékosan próbálta-e kivonni magát a fejedelem és a kálvinista püspök ellenőrzése alól, tekintve hogy Brancovici válaszait, ill. védekezését a vádakkal szemben nem ismerjük.

Sava Brankovici ugyanis nem akarta elismerni az erdélyi református püspök fölötté gyakorolt felügyeleti jogkörét, és valószínűleg ezért vonakodott a nyomdát is munkába állítani.

Ennek az eredménytelen küzdelemnek Apafi Mihály úgy próbált véget vetni, hogy 1667. május 24-én rendeletet adott ki egy román könyvnyomda felállítására ügyében. Ezt a rendeletet a gyulafehérvári román kolostor két protópópájához, Ioan Zobához és Toma Topaihoz intézte, illetve a kolostor két kúratorához, Dumitru Logofáthoz és Gheorghe Chirához.³⁶ Ebben a fejedelem kötelezte a gyulafehérvári kolostort arra, hogy

„...scholát erigilván typographiával együtt hasznos oláh könyveket nyomtat, magától is az püspektől, tiszteletes Brankovits Száva uramtól püspeksiginek ideitül fogva ez ideig, minden proventusokról számat vévén, kezéből kiveszi, magát is az püspeket úgy dirigálja, hogy Hüségtek hire nélkül az országban sehova el ne mehessen... Hüségteknek annak okáért serio parancsoljuk ez levelünket vévén mindjárt conflualjon

³³ Itt valójában három dekrétumról van szó: 1659. január 9-én megerősíti Sava Brancovicit hivatalában, 1659. március 15-én a román papoknak adott ki dekrétumot, amelyben fölmentette az egész román papságot a tized és kilenced fizetése alól, és 1659. március 10-én külön határozatot adott ki a fogaraszöldi román papok számára, hangsúlyozva, hogy ő is az erdélyi román püspök felügyelete alá tartoznak. L. erről LUPAS J.: *I. m. uo.*

³⁴ HURMUZAKI, E.: *Documente istorie. Vol. 2.* București, 1900. 1291–1293. és LUPAS J.: *i. m. uo.*

³⁵ BUNEA, Augustin: *Mitropolul Sava Brancovici.* Blaj, 1906. 31.

³⁶ *Uo.* 70–71. Ioan Zoba (din Vinț) a régebbi magyar szakirodalomban Vinci Zoba János néven is szerepelt.

ösze és minden proventusokról az püspektől Száva uramtól számot vevén, az proventust vegye kezéhez scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson...”

Ez az utasítás arról tanúskodik, hogy Apafi bizalma megingott Sava Brancoviciban, és belátta, hogy a metropolita ellenkezésén múlik, hogy az iskola és a nyomda ügye késlekedik. Ezért kivette az intézkedés jogát Brancovici kezéből, és helyette a gyulafehérvári román kolostorra bízta azt. 1669. február 20-án Apafi ismét rendelkezett a román nyomda újbóli felállításáról és Sava Brancovici felügyelete alóli kivonásáról.³⁷ Ezt egy újabb figyelmeztetés követte 1674. június 14-én, ugyancsak a nyomda helyreállításáról.³⁸

Sava Brancovici még 1680-ig viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor Apafi vizsgálatot rendelt el ellene, és szebeni szállásán ingóságait lefoglaltatta. Számunkra ezek közül különösen érdekes, hogy itt találták a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést, mindazzal, ami a nyomtatáshoz szükséges: „az typographiát minden hozzá való eszközökkel és oláh bötükkal edgyütt”³⁹ és 11 zsák nyomtatott könyvet. A metropolitáról kortársa, Cserey Mihály így írt *Krónikájában*:

„... az akkori Száva nevű püspök... tanult expertus ember lévén, és gyakran küldetvén a fejedelemtől követségre mind Muszka-Lengyel mind a két Oláhországokban, irigységbe esék az urak előtt.”

Cserey szerint Székely László és Naláczi István vádaskodására esett ki Apafinál a kegyből, és ezek azután a püspöknek mindenét elprédálták.⁴⁰

Meglehet, hogy lappangásának ideje alatt a cirill felszerelés mindvégig Sava Brancovici szebeni szállásán volt elraktározva. Brancovici ellenkezésével és időhúzásával végső soron — jóllehet már halála után — a román egyháznak a kálvinizmust elutasító része elérte célját: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedelem fennhatósága alól.

³⁷ Ezt az okmányt először Timotei CIPARIU közölte 1879-ben, majd újból publikálta, más forrásból Gernot NUSSBÄCHER: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea* = Apulum 24. 1986. 191–195.

³⁸ BOD Péter: *Smírnai Szent Polikárpus* [Nagyenyed, 1766] 106–107. – LUPAȘ, Marina: *Mitropolul Sava Brancovici*. Cluj, 1939. 106.

³⁹ A leltárt közli LUPAȘ, Marina: *i. m.* 106–107: „– román könyvek, – román nyomtatott könyvek példányai, – hordó betűkhöz való szerszámokkal, minimummal, 3 kanál a péphez, – tizenegy zsák könyv, – nyomda az összes felszereléssel és a román betűkkel együtt”.

⁴⁰ CSEREY Mihály: *Erdély históriája* (1661–1711.) Bp. 1983. 309.

III. Új alapítás: az ortodox érseki nyomda (1683 – 1702)

A román nyelvű könyvnyomtatást a 17. század folyamán szakaszosság és egyenetlenség jellemzi. Ha az 1656. évi katekizmust⁴¹ tekintjük a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó román nyelvű termékének, akkor ettől számítva huszonhét év telt el, amíg újra román nyelvű nyomtatvány jelent meg Erdélyben. A román nyelvű könyvnyomtatásnak az 1630-as és 1650-es évek között tapasztalható fellendüléséhez hasonlóan — ami a román fejedelemségekben az erdélyivel párhuzamosan ment végbe —, a század utolsó negyedében ugyanilyen egybeesést figyelhetünk meg.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben egyaránt nagyjából négyedszázad telt el román nyomda nélkül. A Șerban Cantacuzino fejedelemségére jellemző újabb kulturális fellendüléssel párhuzamosan alapult az új havasalföldi nyomda is, ez alkalommal Bukarestben 1678-ban, miután időközben az a város lett a havasalföldi fejedelmek székhelye. Tîrgovistében és Cîmpulungban a 17. század folyamán többé nem létesült nyomda. Moldvában továbbra is Iași maradt a fejedelmi nyomda székhelye: negyedszázadnyi szünet után itt 1679-ben adtak ki újra könyvet. A Havasalföldön egy ideig csak Bukarestben nyomtattak — itt a fametszetek kijevi eredetre vallanak, és meglehet, hogy az új nyomdafelszerelés is innen való. Majd ezután az 1690-es években Snagovban és Buzăuban is új nyomda alakult.

E nyomdaalapításokkal párhuzamosan létesült a század utolsó negyedében Erdélyben 1683-ban új nyomda Apafi Mihály fejedelemsége idején. Annak a tíz kiadványnak tipográfiai jellegzetességei, amelyek ebben a századvégi erdélyi román nyomdában 1683 és 1702 között megjelentek, azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, mindössze a nyomda helye változott.

A kiadványok többsége Gyulafehérvárott, az ottani román érsekség Szentháromság kolostorában készült, egy — a legelső — Szászsebesen, egy másik pedig Szebenben, de ez utóbbiak is ugyanazzal a nyomdafelszereléssel. Egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők e kiadványok. E nyomda felszerelése — a kiadványok tanúsága szerint — e három állomáshelyen mindvégig azonos volt, legfeljebb egy-egy újabb dísszel gyarapodott időközben.

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának volt: ő az egyike azoknak, akikre Apafi eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét. A román könyvek kiadásának valódi mozgatója ő volt, egyúttal nemcsak a nyomda első kiadványának,⁴² hanem több másiknak is szerkesztője vagy fordítója. Személyéről és tevékenységéről újabban Kelemen Béla tanulmánya rajzolta meg a legárnyal-

⁴¹ SZTIPSZKY II 2568/116 – BRV I 64.

⁴² RMK II 1532 – BRV I 80.

1. ábra

2. ábra

ПТЪЮ,

Б

КЪВЪНТЪ ДѢЛА БЫТІЕ

А, МО, КА, КЪ, С, Ъ.

ІАТЪ ІАМЪ БЪТРЪНІТЪ, ШІ НѢЩІѢ
ЗЪА МОРЦІИ МѢЛѢ

ПНЖЛОАСЕЛЕ ШІ БІАТЛЕ НЕПДТНІОАСЕЛЕ
БЪТРЪНІЦЕ, КЪНДЪ СЖ АПРОПІЕ ДЕ
МОЛІЕ, Б. ЛЪКРЪ АЪДЕПРНІ АФАУЕ.
ПТЪЮ ЖЕЛДЦЕ, ПЛЪЦЕ, ШІ БАРСЖ
ЛЪКРЪМНЛЕ СЪЛЕ КЪ ІМАРЪ МЪРЕ. ПЕТЪРЪ ІУАСТЕ
ДОАШ, ЛЪКРЪРНІ:

А. ПТЪЮ КЪ БІНЕЛЕ ЧЕ ДѢ ДЕМЪЛТЪ, ПКАРЕ СЪ
ДЕМІЕ ДАНЪ ПТННЕРІЦЕЛЕ СЪЛЕ ПТОП СЪД СФЪ
ШНТЪ ШІ АЪ ПРЕКЪТЪ, НЪМАИ ПОМАНА
АЪ РЪМАСЪ.

Б. ІДОАША КЪ РЪДТЪЦНЛЕ, ШІ ГРЕДТЪЦНЛЕ СЪД
АПРОПІАТЪ КА Ѡ ПЪРМЖ СЪД КА ѠУНЪ ШНРЪГЪ
МЪРЕ.

А Б

ДЕ

4. ábra

tabb képet.⁴³ Ioan Zoba halála után Gheorghe Dăia folytatta közreműködői tevékenységét a nyomda érdekében, mert még az 1696. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) is az ő gyakorlati segítségével és Theofil püspök anyagi támogatásával jelent meg.⁴⁴

Az erdélyi ortodox érseki nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek az eredetéről semmit sem tudunk. A felszerelés bizonyos részének eredetét sikerült kideríteni: hét darab iniciálé a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származik, ugyaninnen való az egyik kiemelő betűtípus, míg a három másik eredete nem ismert.⁴⁵ Úgy látszik tehát, hogy a Sava Brancovicinál talált, a fe-

⁴³ KELEMEN Béla: *Ioan Zoba és a puritanizmus*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok 1979. 116–120.

⁴⁴ SZTRIPSZKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁴⁵ Bukaresti eredetű a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fametszetes fejléc, amelyet az egyik 1699. évi gyulafehérvári nyomtatványon (BRV I 115) látni, és egy 1682. évi bukaresti nyomtatványon (BRV I 74). – Az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdából valók a műhely 1689. és 1699. évi nyomtatványain

jedelmi nyomdából származó cirill készlet olyan rossz állapotban volt, hogy többé nem használták.

Bizonyos jelek — egy bukaresti fejléc és több onnan érkezett nyomdász jelellete — arra utalnak, hogy talán Bukarestből származik a felszerelés legnagyobb része. Teljes azonosságot azonban a bukaresti nyomda egyetlen betűtípusával sem találni.

Az 1683 és 1702 között használt nyomdai felszerelést rekonstruálva megállapítható, hogy a négy betűtípusból, összesen hat, bár igen hiányos iniciálésorozattól (ezek közül mindössze egy többé-kevésbé teljes sorozat, egyikét l. 3. ábra), és tíz könyvdíszből állt. (Közülük hármát l. 1., 2. és 4. ábra.)

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsájtott román nyelvű cirill könyvek könyvnyomtatása, amint már szó esett róla, nem egyetlen mesternek vagy nyomdavezetőnek a nevéhez fűződik, hanem több, egymást váltó mesterről van tudomásunk. Működésük helye és időköze az alábbiak szerint vázolható:

Szászsebes	1683–	Daniil (és Dumitru Logofăt?)
Gyulafehérvár	1687–1688	Iosif ukrán nyomdász
” ”	1687–1689	Moldvai Kiriak
Szeben	1696–	Moldvai Kiriak és társai: Oprea, Mihai Banci, Toma és Avram archidiakónus
Gyulafehérvár	1699–	Mihai Istvanovics
” ”	1701–1702?	Nicolai

E nyomdászok személyével és erdélyi tevékenységével — az egyetlen Istvanovics nevű mester kivételével — a hazai nyomdatörténet még egyáltalán nem foglalkozott. A felsorolt öt nyomdavezető közül kettőnek nem ismerjük korábbi vagy későbbi erdélyi vagy Erdélyen kívüli tevékenységét: Daniil mesternek a Szászsebesen nyomtatott *Sicriul de aur* (Aranykoporsó)⁴⁶ nyomtatásán kívül (1683) nem ismeretes egyéb nyomtatványa, és azt sem tudjuk, hogy ezután elhagyta-e az országot, vagy csak neve nem szerepel többé nyomtatványon. A keze alól kikerült *Sicriul de aur* címet viselő halotti beszédgyűjtemény mindenesetre igényes, szép kiállítású nyomtatvány (egy lapját l. a 3. ábrán), melynek reprint kiadása 1984-ben jelent meg Bukarestben.⁴⁷ Daniil nyomdász nevét csak azóta ismeri a nyomdatörténet, amióta az eddig ismertektől eltérő

látható π, 3, M, γ és többféle A iniciálé, valamint a 23C kiemelő-típus (vö. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete* = OSZK Évkönyve 1978 (1980). 291–341.

⁴⁶ RMK II 1532 – BRV I 80.

⁴⁷ E nyomtatványnak két variánsa ismeretes: egyik, amelyet Bianu-Hodoş írt le (BRV I 80) és amelyből több példány is létezik, csak 168 levélből áll és kolofonja a nyomdászt nem említi. A másik, 169 levelet tartalmazó, és a nyomdász nevét is közlő variánsból mindössze az egykori Todoreszku-féle példány ismeretes, amelyben a nyomdász így nevezi magát: „Daniil typografulú, făcătoriu Tipografi ei Noao.” (Daniil tipográfus, az új nyomda faktora). Ezzel szemben Timotei Cipariu egy ettől eltérő kolofont írt le, amelyben az is szerepelt volna, hogy Daniil ezt a könyvet négy tanítványával együtt nyomtatta (l. CIPARIU, Timotei:....) 127.) Ilyen példány azonban ma nem ismeretes. A Bukarestben őrzött példány reprint kiadása: ZOBA de Vint, Ioan: *Sicriul de aur*. Ed.: Anton GOŢIA. Bucureşti, 1984. Ed. Minerva. LXI, 305.

Todoreszku-féle példányt leírták.⁴⁸ Ugyanazon a lapon, ahol a nyomdászé, szerepel annak a négy gyulafehérvári papnak, ill. protopópának a neve is, akik a *Sicriul de aur* megjelenítésében közreműködtek. Ezek: Ioan Zoba pap, Gheorghe Dăia protopópa, Vasiliu protopópa Gyulafehérvárról és az örmény Oprea protopópa.⁴⁹

Úgy látszik, hogy Dumitru Logofăt maga is részt vett az ortodox érseki nyomda munkájában. Erre mutat az a két könyvbejegyzés, amely ugyan az 1651. évi gyulafehérvári *Zsoltárkönyv* egy példányában olvasható („Én irtam Dumitru Logofăt, aki könyveket nyomtat” és máshol, nyilván más kéztől: „Hallottam, hogy Te vagy a gyulafehérvári metropolia könyveinek a nyomdája, áldott legyen a kezed, szentséged, Dumitru”),⁵⁰ de nyilvánvalóan későbbi beírás, hiszen az érseki nyomdát említik benne, amely pedig 1683-tól kezdve működött. Minthogy az iratokban Dumitru említése 1667-ből származik (Apafi fent idézett rendeletéhez), feltehető, hogy az 1680-as években vett részt a nyomda munkájában, legvalószínűbb, hogy mindjárt az induláskor, Daniil nyomdász idejében.⁵¹

Ugyanilyen kevés adatunk van az ukrán Iosif nyomdászról, akinek nevét mindössze az 1687. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) őrizte meg.⁵² Nevét mint „Iosif, tipograf Rus” írta alá. Nevét havasalföldi vagy moldvai nyomtatványon sem találni. Kérdés, hogy az e két időpont között Gyulafehérvárott megjelent *Cărare pre scurt* (Keskeny út)⁵³ című könyvecskét még Daniil vagy már valamelyik utóda nyomtatta-e? A nyomdász neve ugyanis nincs jelölve a kötetben. Eugen Pavel valószínűnek tartotta, hogy ez még Daniilnek tulajdonítható.⁵⁴ Megemlítenéd, hogy a szakirodalom számontart egy 1684-ből származó gyulafehérvári nyomtatványt, egy *Molitveniket*. Ez az adat egy irodalomból átvett hivatkozáson alapszik, magát a példányt a román bibliográfia összeállítói sem látták.⁵⁵ Ugyanígy az 1684-ből származó szebeni román kalendáriumra vonatkozó ada-

⁴⁸ A Todoreszku-példány jelzete az OSZK-ban RMK II 1532 (2. péld.) „B” variáns.

⁴⁹ L. a fenti példányt, [169.] lev. – BRV IV. 205–206.

⁵⁰ „Scris-am eu diac Dumitru logofăt carere tipăreste cărțe” és „Cinstită mina sfinției tale Dumitre, am auzit că ești tipăritoriul cărților din Mitropolia Bălgrădului” (I. POPESCU, Rodica: *Tipărituri de la Bălgrăd în colecțiile Bibliotecii Academiei R. S. R.* = Apulum 18. 1980. 259–260.)

⁵¹ Dumitru Logofătot a gyulafehérvári nyomdászok között tárgyalja legújabbán MĂRZA, Eva – MARZA, Iacob: *Alba Iulia, important centru tipografie Romănesc, locul apariției Noului Testament 1648*. In: *Noul Testament* (Reedit.) Alba Iulia, 1988. Edit. Episcopiei Ortodoxe Române. 100. 1.

⁵² SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵³ SZTRIPSKY II 2647/195 – BRV I 82 és IV. 206. 1.

⁵⁴ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra tipăriturilor Balgradene de la sfârșitul sec. al 17-lea Alba Iulia tipăriturilor* = *Cercetări de lingvistică* 26. 1981. 187–197.

⁵⁵ BRV IV 31.

tot is kétségbe kell vonni. Ebben az időszakban ugyanis nem működött Szebenben román nyomda.⁵⁶

A *Ceasloveț* (Hóráskönyv)⁵⁷ nyomtatásának évétől, tehát 1687-ből ismerjük egy másik gyulafehérvári nyomdásznak, a moldvai Kiriaknak nevét is. Ez a Kiriak nevű nyomdász korábban az újonnan alapított bukaresti nyomdában dolgozott. Bukarestből már 1680-ból ismeretes olyan nyomtatványa, amelyen nevét is jelzi.⁵⁸ Ugyancsak ő nyomtatta Bukarestben az 1682-ben megjelent *Evanghelia* című könyvet.⁵⁹ Éppen ebben az utóbbi bukaresti nyomtatványában találni meg azt a fejléctet (2. ábra), amely egyrészt a Gyulafehérvárott (és később Szebenben) dolgozó moldvai Kiriak azonosságát mutatja a bukaresti Kiriak nyomdással, másrészt választ ad arra a kérdésre, hogy milyen módon került egy bukaresti fametszet Erdélybe, az ortodox érseki műhelybe. Kiriaknak 1687-ből Gyulafehérvárról a *Rînduiala diaconstvelor* (Diakónusok rendtartásáról) szóló nyomtatványa ismeretes. Ebben „Giesser”-nek (tehát betűöntőnek) nevezi magát.⁶⁰ Az 1689-ben ugyancsak Gyulafehérvárott megjelent *Poveste la 40 de mucenici* (Negyven szebasztai mártírról)⁶¹ szóló könyv ugyan nem árulja el nyomdászának nevét, de — ahogy ezt Eugen Pavel is fent idézett munkájában valószínűnek tartotta — minden bizonnyal ez is Kiriak nyomtatványa lehetett, akárcsak a Gyulafehérvárott ugyanebben az évben kiadott *Molîvenik* (Szerartáskönyv),⁶² amelynek címlapján ott szerepel a moldvai Kiriak nyomdász neve. Ez a *Molîvenik* az utolsó, Ioan Zoba irányítása alatt készült nyomtatvány, egyben utolsó fordítása is.

Ugyanakkor az a Iosif nyomdász, aki 1687-ben jegyezte az egyik gyulafehérvári nyomtatványt, a jelek szerint továbbra is ott maradt, mert az utóbbi időben előkerült egy 1688-ból származó, rá vonatkozó bejegyzés az 1682. évi bukaresti *Evanghelia* egyik példányában. Ugyanebből a bejegyzésből az is látszik, hogy Iosif is pap volt.⁶³ Ez éppen az a bukaresti 1682. évi *Evanghelia*-kiadás, amelyet Kiriak nyomtatott. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Iosif szerzetes Kiriakkal

⁵⁶ BRV IV 30.

⁵⁷ SZTRIPSZKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵⁸ BRV IV 29.

⁵⁹ BRV I 74. Kiriak nyomdásznak ez a bukaresti nyomtatványa viszonylag nagy példányszámban található az egykori Erdély területén. Meglehet, hogy Kiriak és esetleges kísérői hozták magukkal e példányokat. Vö.: BRAICU, Doina: *O carte dăruită de Șerban Cantacuzino = Valori bibliofile din patrimoniul cultural*. București, I. 171.

⁶⁰ RMK II 2451 – BRV I 85.

⁶¹ SZTRIPSZKY II 2663/211 – BRV I 88.

⁶² RMK II 1644 – BRV I 88.

⁶³ „...lui Toma din Feleac de la popa Iosif tipograful dupa moarte sa fie a bisericii” ez a példány Feleacban található – CRISTACHEL-PANAIT, Ioana: *Contribuții privitoare la rolul bisericii în relațiile dintre Tara Românească și Transilvania* – Valori... i. m. I. 157.

együtt jött Bukarestből, bár származására nézve ukrán lehetett. Kiriak szintén egyházi személy, szerzetes volt.

Nem egészen tíz évvel a gyulafehérvári *Ceasloveț*⁶⁴ megjelenése után, 1696-ban másodszer is megjelent ez a népszerű imádságoskönyv. Ezúttal Szebenben⁶⁵ — a nyomda helyváltoztatásának okát nem ismerjük. Úgy látszik, hogy ez volt a moldvai Kiriak utolsó nyomtatványa, mert további tevékenységéről sem Erdélyben, sem a román fejedelemségekben nem tudunk. E könyv nyomtatásában Kiriakon kívül alábbi, név szerint felsorolt tanítványai vettek részt: Oprea, Mihai Banci és Toma.⁶⁶ A *Ceasloveț* másik, Dan Simonescu által leírt variánsának köszönhetően Kiriak szerzetesről azt is megtudni, hogy nemcsak tipográfus, hanem metsző is volt, továbbá egy újabb, eddig nem említett nyomdászársának nevét is megismerhetjük.⁶⁷ E tény ismeretében a gyulafehérvári díszek némelyike is lehetett Kiriak saját metszete. Legvalószínűbb ez a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fejléc esetében (2. ábra).

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt; ezt látszik alátámasztani, hogy Athanasie Anghel erdélyi metropolitának a Bukarestben székelő fejedelemhez, Constantin Brâncoveanuhoz kellett fordulnia nyomdászért. Úgy látszik tehát, hogy helyben nem volt megfelelő utódja, aki a könyvnyomtatást folytatni tudta volna. A havasalföldi fejedelem, Athanasie Anghel erdélyi metropolita kérését meghallgatva, az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe, Mihai Istvanovics személyében. Erdélybe jövetelének közvetlen előzményeit első gyulafehérvári nyomtatványának előszavából tudjuk.⁶⁸ (Megjegyzendő, hogy bár előde, Kiriak, utolsó nyomtatványát Szebenben adta ki 1696-ban, Istvanovics idejében a nyomda ismét Gyulafehérvárott dolgozott.)

Azon kívül, hogy Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban leírta Istvanovics nevét, mint a *Bucoavna*⁶⁹ nyomdászát, mostanáig a hazai kutatók közül egyedül Haiman György foglalkozott ennek a kiváló nyomdásznak nem mindennapi életútjával.⁷⁰ Az utóbbi évek romániai szakirodalmá szinte egyöntetűen azon az állásponton van, hogy Mihai Istvanovics Erdélyben született, valószínűleg Gyulafehérvárott, valamikor az 1648–1651-es évek táján, a Szerb (más néven Ohridi) Štefan nyomdász fiaként. Ez a szerb származású, de Havasalföldről jött szerzetes-nyomdász volt az, aki a *Noul Testament*et és a *Psaltireát* nyomtatta, de meglehet, hogy ezután is Gyulafehérvárott maradt.⁷¹

⁶⁴ SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁶⁵ SZTRIPSKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁶⁶ BRV I 101 tételnél a 340. 1.

⁶⁷ BRV IV 101 tételnél a 207–208. 1. : „Pop. Chiriac g[ravor] i typ[ograf] si Avram Arhidiaç.”

⁶⁸ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁶⁹ RMK II 1951 – BRV I 113: Kritikai kiadása: *Bucoavna*, (Bálgard 1699.) Alba Iulia, 1988.

⁷⁰ HAIMAN György: *Tótfalusi grúz betűinek nyomában* = MKsz 1981. 60–65.

⁷¹ BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.; – PAVEL, Eugen: *Meșteri tipografi...* 299–309.

Istvanovics nevével kapcsolatban már Haiman György megállapította, hogy nevének az István alakot megőrző formája arra mutat, hogy valamikor Magyarországon élt, vagy itt született. Istvanovics Binder Pál szerint feltehetően 1650–1720 között élt.⁷² Akárcsak elődei a gyulafehérvári román ortodox nyomdában, ő is egyházi személy volt, magát „hypodiakónus”-nak (archidiakónusnak) nevezte.

Istvanovics előbb mestere, a tudós grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben: az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a nyomdászat mesterségével, amelyet szinte olyan magas fokon művelt, mint mestere. A bukaresti évek után követte mesterét az újonnan alapított snagovi kolostori nyomdába (1697), amikor annak apátja Antim Ivirean lett. A havasalföldi fejedelem Snagovból küldte Istvanovicsot Erdélybe.

Erdélyi működése rövid volt ugyan, de két nagy jelentőségű nyomtatvány kiadása fűződik nevéhez, mindkettő 1699-ből: a terjedelmében és nyomdai kiállításában szinte a gyulafehérvári *Noul Testamenthez* hasonlítható *Kiriakodromion*⁷³ című ortodox prédikációs kötet és a viszonylag szerény kiállítású, kis terjedelmű *Bucoavna* (Ábécéskönyv).⁷⁴ Onisifor Ghibu, a román didaktikus könyvekről írva, valószínűnek tartotta, hogy Istvanovics nemcsak nyomdásza, hanem fordítója is volt az ábécéskönyvnek, és feltételezte, hogy valamelyik egyházi szláv nyelvű ábécéskönyv lehetett a mintája. A *Bucoavna* egyúttal katekizmus is volt (az ortodox egyház részére). A román pedagógia-történet mint az első román ábécéskönyvet tartja számon.⁷⁵

Istvanovics mindkét kiadványában⁷⁶ megtalálni egy Szt. Konstantint és Helenát a kereszt alatt ábrázoló fametszetet (1. ábra), amelyet a nyomdász minden bizonnyal Snagovból hozott magával. Ez a korábbi gyulafehérvári nyomtatványokon nem szerepelt, viszont ott látható a Snagovban Istvanovics által kiadott Szt. Konstantin és Heléna *Szerkönyvében*.⁷⁷ A folió alakú kötetet ezenkívül is számos könyvdísz és iniciálé díszíti. A címlap hátán a gyulafehérvári érsekség patrónusát, a Szentháromságot megjelenítő finom kidolgozású, ovális alakú metszet látható (4. ábra).

Istvanovics nevével Gyulafehérvár után legközelebb 1706–1707-ben találkozunk, mint a rímnici nyomda vezetőjével, majd 1708-ban Bukarestben, ahol görög nyelvű nyomtatványok kerültek ki keze alól. Ez egybeesik azzal az időponttal, amikor egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává

⁷² BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.

⁷³ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁷⁴ RMK II 1951 – BRV I 113.

⁷⁵ GHIBU, Onisifor: *Din istoria literaturii didactice românești* = *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Literare*. București, 1975. 27.

⁷⁶ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115 és RMK II 1951. – BRV I 113.

⁷⁷ BRV I 102.

(1708 – 1716) nevezték ki. Ezután, 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bíz-
tak Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tiflisz-
ben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formá-
ban szerepelt.⁷⁸

Istvanovics nemcsak mint nyomdász jelentős személyiség, hanem a román
irodalom mint költőt is számontartja. Ahhoz a barokk irodalmi stílushoz tarto-
zott, amelynek egyik első képviselője a havasalföldi tudós humanista, Udriste
Nasturel, majd Daniil Andrean Pannonean, akinek kiemelkedő alkotása a gö-
rögből románra fordított *Indreptarea legii* 1652-ből, a tîrgovistei nyomdából,⁷⁹
és aki később fogarasvidéki román esperesi tisztet⁸⁰ is viselt. Maga a görögös
műveltségű Antim Ivirean is ehhez az iskolához tartozott. Istvankovics úgyne-
vezett embléma-verseit egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion*ban is
megtalálni, emellett rîmnici és bukaresti nyomtatványain is.⁸¹

Minden bizonnyal nem Antim Ivirean volt az az idegen nyomdász, akit Ja-
kó Zsigmond feltételezése szerint a kolozsvári református egyház a kolozsvá-
ri nyomda betűinek újraöntésével meg akart bízni.⁸² Az adat onnan ismert,
hogy Tótfalusi Kis Miklós sérelmesnek érezte, hogy nem őt, hanem egy ör-
ményt bíznak meg ezzel a munkával — jöllehet ő akkor még külföldön élt.
Ezt a feltételezést azonban helyesbíteni kell: egyrészt, mert Antim Ivirean nem
örmény, hanem grúz származású volt, másrészt valóban semmi sem bizonyít-
ja hogy Antim Ivirean az 1680-as években Erdélyben dolgozott volna. Az a
Gyulafehérvárott dolgozó idegen nyomdász, aki esetleg számításba jöhetett a
betűk újraöntése kapcsán, talán Daniil mester lehetett, származását ugyan nem
ismerjük. De ugyanakkor, amikor Daniil a *Sicriul de aurt* nyomtatta (1683), a
mű megjelentetésében közreműködők között valóban volt örmény származású
(Oprea protopópa),⁸³ bár arra semmi bizonyíték sincs, hogy a nyomtatás mun-
kájában is részt vett volna. (A kolozsvári betűk rendbetétele egyébként nem
történt meg, hanem ezt a munkát végül hazatérése után Tótfalusi Kis Miklós
végezte el.)

A most tárgyalt korszak nyomtatványai szinte kivétel nélkül akár címlapju-
kon, akár előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi Mihály fejedelem
támogatásával történt. Az erdélyi fejedelmek közül legerélyesebben Apafi sür-
gette a szláv nyelv kiküszöbölését a román egyház gyakorlatából. 1675-ben nyílt

⁷⁸ Grúziai tevékenységéről részletesen írt HAIMAN György: *i. m.* 60–65.

⁷⁹ BRV I 61.

⁸⁰ Daniil Andrean Pannonean esperesi tiszttségéről I. LUPAŞ, Ioan: *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*. Sibiu, 1918. 89.

⁸¹ Istvanovics irodalmi munkásságát Dan Horia MAZILU foglalta össze a román irodalmi barokkról szóló művében: *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*. Bucureşti, 1976. 152–155. (Névalakja a román szakirodalomban Stefanovici vagy Istvanovici.)

⁸² JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 323–324. (I. a 14. levelet) és 475.

⁸³ RMK II 1532 – BRV I 80.

parancsot adott ki a román nyelv használata mellett, amelynek azonban Sava Brancovici erélyesen elleneszegült. Apafi, elődeihez hasonlóan, buzgón támogatta a román irodalmi próbálkozásokat, elsősorban fordítások útján. Ismeretes, hogy megbízta Kézdivásárhelyi Matkó Istvánt, a *Bányászcsákány*⁸⁴ híres szerzőjét az *Ótestamentum* románra fordításával. 1681. február 23-án rendelkezett a fordítás idejére pénz és természetbeni juttatásról Matkó számára, továbbá arról is, hogy mi legyen juttatása, ha a munka több évre terjedne.⁸⁵ A román *Ótestamentum* azonban nem jelent meg, pedig a nyomda már valószínűleg állt 1682-ben. Később ezt a tervet bizonyára levették a napirendről, tekintve hogy 1688-ban Bukarestben megjelent az első teljes román bibliafordítás.⁸⁶

Apafi és e román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósulhatott meg. Természetesen Apafi idejére, a század utolsó negyedére már világossá vált, hogy a fejedelemnek a megváltozott politikai helyzetben nincs elegendő ereje és tekintélye az erdélyi román egyházat erőteljesebb esz-közökkel a kálvinizmus felé hajlítani. Sőt, a két Rákóczi idején még gyakorolt egyházi felügyelettel kapcsolatos rendszabályokat sem lehetett többé keresztülvinni.

A 17. század utolsó éveinek erdélyi politikai eseményei ugyanis messzemenő következményekkel jártak az ottani ortodox román egyházakra. Míg a korábbi évtizedekben az erdélyi fejedelmek és református püspökök törekvése az ortodox román egyház kálvinizmus felé közelítése volt, addig az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödését tapasztalhatjuk a román egyházban. A római katolikus egyház a román ortodox egyházak katolikus irányba fordítását szorgalmazta, és ehhez a jezsuiták munkáját is igénybevették. Az erdélyi románságot a katolikusokkal való unió irányába próbálták befolyásolni — ez természetesen a Habsburg uralkodói szándékkal is egybeesett.

Amikor Theofil gyulafehérvári érsek utódjaként Athanasie Anghelt kinevezték 1698-ban, az új egyházfő a református főurak támogatását is élvezte. Elődeihez hasonlóan Bukarestbe ment, ahol a felszentelés megtörtént, de ez alkalommal a fölszentelésen jelen volt a jeruzsálemi pátriárka is. Különös eréllyel buzdították az új főpapot hitének megtartására, és arra, hogy egyformán álljon ellent a református és katolikus befolyásnak.⁸⁷ Nehéz munkájában támogatásról, sőt anyagi segítségről is biztosították, és feltehetőleg e segítség értelmében

⁸⁴ RMK I 1072.

⁸⁵ THALLÓCZY Lajos: *I. Apafi Mihály és az oláh biblia* = Történelmi Tár 1878. 204–205.

⁸⁶ BRV I 86.

⁸⁷ Dositei jeruzsálemi pátriárka és Theodosie havasalföldi metropolita Athanasie Anghelnek adott instrukcióit közli PĂCURARIU, Mircea: *Istoria bisericii române II*. Bucuresti, 1981. 168–170.

küldte a bukaresti metropolita és a fejedelem az új nyomdászt, Istvanovicsot is Erdélybe — valószínűleg hasonló instrukciókkal.

Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita azonban hivatalának elfoglalása után hamarosan kénytelen volt engedni, s részben papjai nyomására, 55 protopópával és több mint 1500 ortodox pappal aláírta az unióról⁸⁸ szóló határozatot a gyulafehérvári 1698. évi zsinaton. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság számára. 1701. március 19-én Athanasie Anghel letette az esküt a császár és Kollonits érsek előtt, a császár pedig új diplomával erősítette meg ez alkalommal az uniót.⁸⁹

Istvanovics gyulafehérvári tartózkodásáról mindössze 1699-ből van bizonyítékunk, munkássága így is arra az időszakra esik, amikor az unió gyakorlatilag megtörtént, és csak a császári megerősítés hiányzott. Helyzete tehát rendkívül ellentmondásos volt, hiszen Havasalföldről éppen az erdélyi ortodox egyház támogatása céljából küldték. Ez pedig már 1699-ben reménytelennek látszott.

A politikai események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelentetésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelemnek (Constantin Brâncoveanu 1688–1714) semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így feltehetően visszahívták Istvanovicsot.

Mindez a gyökeres változás az általunk tárgyalt korszak utolsó éveiben következett be. Az erdélyi román érseki nyomda három utolsó kiadványa már az unió után jelent meg: Istvanovics mindkét nyomtatványa, valamint egy katekizmus. Az unió megtörténtét azonban Istvanovics nyomtatványain még nem érzékelhetjük. Ezzel szemben a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa már Baranyai Pál jezsuitának Ioan Duma által románra fordított katekizmusa, a *Pânea pruncilor* (Kisdedek kenyere).⁹⁰

Ez a sokat vitatott katekizmus Gyulafehérvárott 1702-ben jelent meg a nyomda és nyomdász megjelölése nélkül, Kollonits érseknek dedikálva. Ez az egyetlen katolikus és egyben utolsó kiadványa a gyulafehérvári román nyomdának. A katolikusokkal való unió után a gyulafehérvári román püspökség elvesztette érseki rangját, Athanasie Anghelt is csak a püspöki cím illette meg. Tehát valószínűleg 1702-ben érseki nyomdáról sem beszélhetünk.⁹¹ A szakirodalom véleménye megoszlott abban a kérdésben, hogy ezt még Istvanovics nyomtathatta-e, vagy egyáltalán Gyulafehérvárott jelent-e meg? Ioan Mușlea⁹² szerint ez a

⁸⁸ 1698. október 7-i manifesztum az unióról.

⁸⁹ 1701. március 19-i (második) Diploma Leopoldina, I. NILLES, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Oeniponte, 1885. 259–285.

⁹⁰ RMK II 2103 – BRV I 133.

⁹¹ Az erdélyi román görög katolikus egyháznak Balázsfalván létesült érseki nyomdája, 1747-ben.

⁹² MUSLEA, Ioan: *Pânea pruncilor*; Balgrad, 1702. In: Omagiu lui Ioan Lupaș. București, 1943. 617–631.

nyomdász csak Istvanovics lehetett, hiszen ugyanazok a díszek és betűtípusok fordulnak elő ebben a nyomtatványban, mint pl. a *Kiriakodromion*ban.

Más kutatók azonban ezt kétségbe vonják, így Onisifor Ghibu⁹³ és Eugen Pavel is;⁹⁴ az utóbbi szerint ki van zárva, hogy Istvanovics lett volna a könyv nyomdásza, nemcsak elvi okokból, hanem a hanyag nyomtatás, és a korábbi gyulafehérvári kiadványaitól teljesen eltérő szóhasználata és helyesírása miatt is. De Eugen Pavel szerint ugyanilyen lehetetlen hogy esetleg Kiriak lett volna a nyomdásza, mert az ő szóhasználatával sem egyezik az itt tapasztalható. Meggyőző Eugen Pavel érvelése, aki szerint Istvanovics távozása után valószínűleg valamelyik erdélyi nyomda munkatársa keze alól került ki ez a katolikus katekizmus, aki ugyanúgy használhatta a nyomdában rendelkezésre álló díszeket és betűket. Valószínűleg az a Nicolai nyomtathatta, akit a korabeli okmányok mint gyulafehérvári tipográfust említenek 1701-ből.⁹⁵

Az erdélyi 17. századi cirill betűs nyomtatványok sorát ez a katekizmus zárja le, jóllehet már átnyúlik a 18. századba. Ezután legközelebb 1747-től kezdve jelentek meg újra cirill betűs román nyomtatványok, ezek azonban az újonnan alapított balázsfalvi görög katolikus érseki nyomdából kerültek ki. (Bizonyára tévedésen alapulnak ugyanis azok az adatok, amelyek szerint a 17. század folyamán is jelentek volna meg könyvek Balázsfalván. A román bibliográfia két ilyen regisztrál 1678-ból, példányt azonban a bibliográfia összeállítói sem láttak, sem a feltételezett *Octoihból*, sem a *Ceaslovból*.)⁹⁶

Az egykori ortodox érseki palota felszerelésének további sorsa vagy esetleges 1702 utáni tevékenysége ismeretlen. Semmi sem bizonyítja azt a Ballagi Aladártól származó, de Juhász István által is elfogadott feltételezést, amely szerint a jezsuiták által lefoglalt egykori ortodox nyomdát később Kolozsvárott állították volna fel.⁹⁷ Sőt, az 1703-ban Kolozsvárott kiadott román nyelvű, de latin betűkkel nyomtatott katolikus katekizmus⁹⁸ ennek éppen ellenkezőjét bizonyítja: azt, hogy Kolozsvárott nem voltak kéznél cirill betűk. Úgyanígy ellenőrizni kell Ballaginak azt az állítását is, amely szerint a cirill nyomdát 1744-ben Kolozsvárról továbbvitték Balázsfalvára.⁹⁹ E kérdés eldöntése további kutatást igényel.

⁹³ GHIBU; *i. m.* 27.

⁹⁴ PAVEL, Eugen: *Mesteri...* 307–309.

⁹⁵ NILLES; *i. m.* 260–261.

⁹⁶ BRV IV 27 és IV 28.

⁹⁷ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 240.

⁹⁸ RMK II 2155.

⁹⁹ BALLAGI; *i. m.* uo.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie cyrillique en Transylvanie au XVIIe siècle

Tout comme dans son étude précédente (in: *Magyar Könyvszemle* 1993. pp. 146–166.), l'auteur analyse dans celle-ci aussi, les rapports des imprimeries transylvaines. La première partie de la présente étude s'occupe de l'activité de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár dans la période de 1648 à 1656, surtout de ses publications parues en langue roumaine, intitulées *Noul Testament* et *Psaltirea*. La deuxième partie examine, dans la période de 1659 à 1682, le sort de la collection de caractères cyrilliques de l'imprimerie princière, qui a été retrouvée en 1680 parmi les mobiliers du métropolitain Sava Brancovici. Dans la troisième partie, l'auteur s'occupe de l'activité de l'imprimerie archiépiscopale orthodoxe entre 1683 et 1702. L'impression des livres de langue roumaine avec des caractères cyrilliques s'attache aux noms de plusieurs maîtres. La série des imprimés cyrilliques en Transylvanie s'achève au XVIIe siècle par le catéchisme du jésuite Pál Baranyi, traduit en roumain.